

Beata Kwiatkowska-Kopka*

Pomnik historii – i inne formy nobilitacji zabytku jako priorytety na rzecz powszechnego dostępu do dziedzictwa i jego promocji

Monument of history – and other forms of ennoblement of a historic monument as priorities for the benefit of common access to heritage and its promotion

Słowa kluczowe: pomnik historii, rezerwat archeologiczny, krajobraz kulturowy

Key words: monument of history, archaeological reserve, cultural landscape

Uznanie obiektu, lub obszaru, za pomnik historii stanowi jedną z form ochrony zabytków wymienionych w art. 7 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U., Nr 162, poz. 1568 ze zm.). Zgodnie z art. 15 ust. 1 ustawy Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w drodze rozporządzenia, może uznać za pomnik historii zabytek nieruchomy wpisany do rejestru, lub park kulturowy o szczególnej wartości dla kultury, określając jego granice. „Analizując obowiązujące przepisy, należy stwierdzić, że uznanie obiektu za pomnik historii (podobnie jak wpisanie na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO) nie pociąga za sobą żadnych dodatkowych skutków prawnych. Nie zmienia też statusu prawnego obiektu z punktu widzenia form ochrony zabytków. Nie daje zatem administracji konserwatorskiej dodatkowych instrumentów działania, a obiekty i obszary chronione poddane są w istocie reżimowi ochrony, wynikającemu z wpisu do rejestru bądź uzyskania statusu parku kulturowego. Jedynym skutkiem jest w istocie oddziaływanie na świadomość społeczną”, stwierdza Katarzyna Zalaśńska¹.

Warto zatem może zatem postawić pytanie, jaka była intencja powołania tej nobilitującej obiektu zabytkowe instytucji i podjąć refleksję nad jej istotą. 8 września 1994

Recognizing a structure, or an area, as a monument of history, constitutes one of forms of the monument protection, listed in art. 7 of the Act dated 23 July 2003 on the Protection of Historic Monuments and Care of Historic Monuments (Official Journal No. 162, item 1568 as amended). In compliance with art. 15 section 1 of the Act, the President of the Republic of Poland, upon a motion filed by the minister competent for the affairs of culture and the national heritage, in a relevant regulation can recognize an immovable historic structure entered in the register, or a cultural park exhibiting special values for culture, as a monument of history, specifying its borders. *Analyzing the regulations in force it should be stated that recognizing a structure as a monument of history (similarly to entering it on the UNESCO World Heritage List) does not entail any additional legal effects. Neither does it change the legal status of the structure from the point of view of monument protection. Therefore, it does not offer any additional tools to the conservation administration, and the protected structures and areas are in fact subjected to the protection regime resulting from the fact of entering it in the register or obtaining the status of a cultural park. The only effect is in fact the effect made on the social awareness,* Katarzyna Zalaśńska states¹.

Therefore, perhaps it is worth posing a question what was the intention connected with the establishment of

* dr, kierownik Działu Rezerwatów i Lapidarium Zamku Królewskiego na Wawelu

* Ph.D., Head of the Department of Reserves And Lapidarium of the Royal Wawel Castle

Cytowanie / Citation: Kwiatkowska-Kopka B. Monument of history – and other forms of ennoblement of a historic monument as priorities for the benefit of common access to heritage and its promotion. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2015;44:98-109

Otrzymano / Received: 2015-10-29 • **Zaakceptowano / Accepted:** 2015-11-18

doi:10.17425/WK44MONUMENT

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

roku Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej podpisał 15 zarządzeń w sprawie uznania za pomnik historii. Obecnie na liście znajduje 60 obiektów, z każdym rokiem systematycznie się powiększa. Znakomitym źródłem wiedzy na temat założeń ideowych oraz procesu formalnego wprowadzenia do polskiego ustawodawstwa instytucji pomnika historii – pierwszej formuły prawnej dla ochrony przestrzeni, są wypowiedzi Marka Konopki, współautora koncepcji nowej organizacji systemu ochrony zabytków; w tym między innymi wpisania do ustawy zapisu o Pomnikach Historii². Pouczająca lektura tekstów pióra wspomnianego autora pozwala zapoznać się zarówno z założeniami programowymi, jak i meandrami wprowadzania w życie instytucji pomnika historii. W komentarzu do pierwszej listy pomników historii, dla której dokumentację do wniosków przygotował Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Marek Konopka pisze: „Tym samym podjęto próbę zrealizowania aktu wykonawczego do ustawy o ochronie dóbr kultury i muzeach z 15 lutego 1962 r., która w znowelizowanym w 1990 r. zapisie w miejsce dotychczasowego art.6 (pkt 3 tego artykułu zobowiązywał ministra kultury i sztuki powołującego pomniki historii do wydania zarządzenia wykonawczego, które jednak nigdy się nie ukazało) wprowadziła nowy zapis art. 6 w brzmieniu:

»1. Zabytki nieruchome o szczególnej wartości dla kultury narodowej mogą być na wniosek ministra kultury i sztuki uznane przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej za pomnik historii.

2. Pomniki historii przedstawiane są Komitetowi Dziedzictwa Światowego w celu wpisania na „Listę Dziedzictwa Światowego” i objęcia ich ochroną na podstawie Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjętej w Paryżu w dniu 16 listopada 1972 r.« (Dz.U. z 1976 r. Nr 32, poz. 190 191)³. Autor podkreśla, że zapis ów istotny był z dwóch powodów: Lista Dziedzictwa Światowego i Konwencja UNESCO otrzymała w ten sposób formalne i trwałe miejsce w polskim prawie ochrony dóbr kultury a minister kultury i sztuki został zobowiązany do określenia sposobu realizacji ochrony pomników historii, co w konsekwencji oznaczało właściwą formułę prawną dla ochrony przestrzeni. Warto odnotować, że w chwili powoływania do życia nowej instytucji – pomnika historii, na Liście Dziedzictwa Światowego znajdowało się już sześć polskich obiektów, natomiast manierystyczny zespół architektoniczny i krajobrazowy wraz parkiem pielgrzymkowym w Kalwarii Zebrzydowskiej został umieszczony na niej wcześniej niż otrzymał status pomnika historii. Procedury dotyczące wpisu na Listę Dziedzictwa Światowego są jasne, a kryteria restrykcyjne. Podstawowym wymogiem w momencie wpisu jest gwarancja właściwej ochrony i zarządzania obiektem. Wartości, które są brane pod uwagę przy umieszczaniu zabytków na liście pomników historii są zbliżone do kryteriów stosowanych przez UNESCO, nie są jednak identyczne. „Są na liście pomników historii i zapewne będą w przyszłości takie obiekty, jak np. katedra gnieźnieńska, których wartość historyczna i sym-

this institution ennobling historic structures, and reflect upon its essence. On 8 September 1994 the President of the Republic of Poland signed 15 regulations concerning recognizing a structure as a monument of history. Currently there are 60 sites on the list, and it has been gradually increasing each year. A perfect source of knowledge on the conceptual assumptions and the formal process of introducing an institution of a monument of history to the Polish legislation, the first legal formula for the protection of space, are statements made by Marek Konopka, co-author of the concept of a new organization of the system of the monument protection, including entering the provision of Monuments of History in the text of the Act². Reading the strongly instructive text by the aforementioned author allows to get to know the programme assumptions, as well as the meanders of coming into force of the institution of a monument of history. In his comment to the first list of moments of history, for which the documentation for the applications was prepared by the Monuments Documentation Centre, Marek Konopka writes, “In doing so, an attempt was made to enforce an executory order to the Act on the Protection of Cultural Assets and Museums dated 15 February 1962, which in the provision of art. 6, amended in 1990 (item 3 of this article obliged the minister of culture and art establishing monuments of history to issue an executory order, which actually was never issued), introduced a new form of art. 6 reading:

»1. Immovable historic structures exhibiting a special value for the national culture may be recognized by the President of the Republic of Poland, upon the application of the minister of culture and arts, as a monument of history.

2. Monuments of history are presented to the Committee of the World Heritage in order to be entered on the “World Heritage List” and subjected to protection under the Convention on the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, adopted in Paris on 16 November 1972« (Official Journal of 1976, No. 32, item 190 191)³. The author emphasizes that this provision was important for two reasons: the UNESCO World Heritage List and Convention was thus offered a formal and permanent place in the Polish legislation on the protection of cultural assets, and the minister of culture and arts was obliged to define the way of executing the protection of monuments of history, which consequently meant an appropriate legal formula for the protection of space. It should be pointed out that when the new institution of the monument of history was established, the World Heritage List already included six Polish sites, and the manierist architectural and landscape complex together with the pilgrims’ park in Kalwaria Zebrzydowska had been included in the list before it was granted the status of a monument of history. Procedures connected with entering sites in the World Heritage List are clear, and the criteria are restrictive. The fundamental requirement as of the moment of making the entry is a guarantee of appropriate protection and management of the site. The values considered when including sites in the list of monuments of history are similar to the criteria applied

boliczna dla narodu polskiego jest bezsporna, ale które z rozmaitych względów nie miałyby szans otrzymania miejsca na liście światowej. Jest bowiem oczywiste, że preferencje wynikające z tradycji narodowej, niekiedy regionalnej, nie są zawsze identyczne z tymi, które promują listę światową. Koncepcja pomników historii tworzy więc listę zabytków szczególnie ważnych w Polsce, z których część – w całości lub we fragmentach – może spełnić kryteria dziedzictwa światowego”⁴ – pisze Marek Konopka. Lista krajowa pomników historii stanowi podstawę do typowania kandydatów na Listę Światową, ale już samo umieszczenie obiektu na niej ma charakter prestiżowy. 6 października 2005 roku Rada Ochrony Zabytków przyjęła i zarekomendowała do stosowania „Kryteria i procedury uznawania obiektu za Pomnik Historii”. W oparciu o powyższy dokument Rada wydaje opinie w stosunku do obiektów aplikujących do miana Pomnika Historii. Rada Ochrony Zabytków jest ciałem opiniodawczo-doradczym, zatem dokument ten nie ma charakteru wiążącego. Jak pamiętamy, w znowelizowanym w 1990 r. zapisie w miejsce dotychczasowego art. 6 (pkt 3 tego artykułu zobowiązywał ministra kultury i sztuki powołującego pomniki historii do wydania zarządzenia wykonawczego). Panuje powszechna opinia, że jedynym skutkiem uznania zabytku za pomnik historii jest otwarcie mu drogi do starań o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa.

Nie ulega wątpliwości, że aktowi nominacji, z formalnego punktu widzenia, nie towarzyszy żadne wsparcie, zarządzający pomnikami historii w istocie muszą liczyć wyłącznie na własne siły. Właściciele obiektów, które zostały nobilitowane i znalazły się na liście pomników historii, nie nabywają z tego tytułu żadnych uprawnień publiczno-prawnych. Bardziej aktywni starają się o pozyskiwanie środków finansowych wspomagając swe wysiłki marką pomnika historii, co niejednokrotnie odnosi pozytywny skutek. Nie zmienia to jednak faktu, że pomniki historii należy wesprzeć odpowiednimi rozwiązaniami prawnymi, finansowymi i organizacyjnymi. Wydaje się, że najlepiej działania te prowadzić w ramach krajowego systemu ochrony zabytków. Powinno się to odbywać w konsekwencji szerokiej debaty dotyczącej form i metod zarządzania pomnikami historii, a także źródeł finansowania. Wydaje się, że niezbędna jest nowa inicjatywa ustawodawcza. Podnoszona jest także często pilna potrzeba usztywnienia kryteriów kwalifikacyjnych, a w ślad za tym ograniczenie liczby wpisów, co automatycznie podniesie rangę nominatów.

Niezwykle istotnym czynnikiem jest społeczne zaangażowanie lokalnych społeczności, które we właściwym odczytaniu zapisanych w przestrzeni materialnych i niematerialnych wartości, powinny identyfikując się z nimi, odczytywać swoją tożsamość. Obecność na liście krajowej ma także ogromne znaczenie edukacyjne.

Integracja procesu ochrony dziedzictwa kulturowego i naturalnego to warunek, bez spełnienia którego ochrona o charakterze obszarowym nie jest możliwa. Zważywszy, że większość obiektów figurujących na krajowej liście pomników historii zamieszczona została

by UNESCO, although they are not identical. “The list of monuments of history contain today, and probably will contain in the future, such sites as the Gniezno Cathedral, the historic and symbolic value of which for the Polish nation is undisputable, and which for various reasons would stand no chance to be included in the world list. It is obvious that preferences that result from the national tradition, sometimes from the regional tradition, are not always identical with the ones that promote the world list. The concept of monuments of history establishes, therefore, a list of historic sites which are particularly important in Poland, some of which – in full or in parts – may satisfy the criteria of the world heritage”,⁴ writes Marek Konopka. The national list of monuments of history constitutes a foundation for designating candidates for the World List, and the fact of placing a site on it adds prestige to the site. On 6 October 2005 the Monument Protection Council resolved and recommended “Criteria and Procedures of Recognizing Sites as Monuments of History”. Basing on this document, the Council issues opinions on sites applying for the title of a Monument of History. The Monument Protection Council is a consultative and advisory body, therefore the document is not binding. As we remember, the amended provisions of art. 6 item 3 obliged the minister of culture and art establishing monuments of history to issue an executory order. It is commonly believed that the only effect of recognizing a site as a monument of history is opening a path for it to apply for being included in the World Heritage List.

There is no doubt that from the formal point of view the nomination is not followed by any support. Administrators of monuments of history must in fact count on themselves only. Owners of sites which have been ennobled and included in the list of monuments of history are not granted with any public rights by way of this. More active owners apply for funds, supporting their efforts with the brand of a monument of history, which frequently brings a positive effect. Nevertheless, it doesn't change the fact that monuments of history should be supported with appropriate legal, financial and organizational solutions. It seems that the best idea would be to conduct relevant activities within the scheme of the national monument protection system. It should be a consequence of an extensive debate pertaining to the form and methods of managing monuments of history, as well as the sources of financing. A new legislative initiative seems to be necessary. An urgent need to fix the qualification criteria, and consequently to limit the number of entries, is often put forward, as it would automatically elevate the rank of the nominees.

An extremely important factor is the social engagement of local communities, which should read their own identity in the appropriate reading of the space of tangible and intangible values, identifying with them. The presence of the national list is also very important for educational reasons.

Integration of the process of the cultural and natural heritage protection is a condition which needs to be fulfilled to make possible the protection focusing on an

w formie wpisów obszarowych, refleksja nad tzw. ustawą krajobrazową z marca 2015 powinna także stać się elementem naszych rozważań. Europejska Konwencja Krajobrazowa z 2000 roku (tzw. Konwencja Floreńska), przyjęta w ramach Rady Europy 20 października 2000 roku, ratyfikowana przez Polskę w 2004 roku, dotyczy promowania działań na rzecz szeroko pojętego krajobrazu: jego ochrony, zarządzania, planowania oraz organizowania europejskiej współpracy. Czytamy: „krajobraz przyczynia się do tworzenia kultur lokalnych, oraz jest podstawowym komponentem europejskiego dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego przyczyniając się do dobrobytu ludzi i konsolidacji europejskiej”. W świetle postulatów sformułowanych w odniesieniu do przyszłości pomników historii tekst ów wydaje się najlepiej odpowiadać duchowi, w jakim powinny one być realizowane. Tekst dokumentu odzwierciedla niepokój środowisk konserwatorskich związany z gwałtownym tempem zmian i wpływem rozwoju cywilizacyjnego na przekształcenia krajobrazu i jego dziedzictwa.

Zachowanie równowagi pomiędzy oczywistą potrzebą rozwoju i ochroną krajobrazu wraz z całym jego bogactwem, jest w myśl Konwencji oparta na kluczowej roli planowania przestrzennego. Ustawa z marca 2015 miała ogromną szansę realizacji postulatów i koncepcji zawartych w wielu innych dokumentach międzynarodowych, w tym także Konwencji Florenckiej. W ustawie tej należało odwołać się do potencjału społecznej aktywności i udziału w przedsięwzięciach na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego. „Ustawa krajobrazowa” spotkała się z krytyką środowiska⁵. Szkoda, że do szeroko rozumianej świadomości społecznej dotarł głównie tryumf nad szpecącymi otoczenie reklamami. Warto odnotować, że jubileuszowe (z okazji 50-lecia istnienia) zgromadzenie Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków i Miejsc Historycznych (ICOMOS) dedykowane było przede wszystkim krajobrazowi.

Na pierwszej liście pomników historii znalazły się także trzy rezerwaty archeologiczne: Biskupin, Krzemionki Opatowskie i wyspa Lednica. Problem rezerwatów archeologicznych łączy w sobie zagadnienia z zakresu myśli konserwatorskiej, a także problematyki muzealnej w nowej formule muzeum społeczno-edukacyjnego. Może warto rozpatrzeć tę problematykę jako *case study* szerszego problemu związanego z Pomnikami Historii. Warto odnotować, że na początku 1998 roku Polska zgłosiła komisji UNESCO zamiar zgłoszenia unikalnej w skali europejskiej neolitycznej kopalni krzemienia na listę światowego dziedzictwa. Niestety niewytyczenie granic rezerwatu oraz brak jakiegokolwiek programu jego ochrony spowodowały, że z powodów proceduralnych na początku XXI wieku Polska wycofała Krzemionki ze wstępnej, krajowej listy obiektów przewidzianych do zgłoszenia na listę dziedzictwa światowego⁶.

Ochrona zabytków archeologicznych łączy się ściśle z problematyką szeroko pojętej ochrony krajobrazu kulturowego. Jak zauważył prof. Andrzej Tomaszewski, „w ostatnich latach mówienie o ochronie krajobrazu kulturowego stało się modne i jest w dobrym tonie. Który

area. Considering the fact that most sites included in the national list of monuments of nature have been entered in the form of area entries, the reflection on the so-called landscape act from March 2015 should also become an element of our considerations. The European Landscape Convention from 2000 (the so-called Florence Convention), resolved within the framework of the Council of Europe on 20 October 2000, ratified by Poland in 2004, pertains to promoting activities for the benefit of broadly understood landscape: its protection, management, planning and organization of the European cooperation. We read, “landscape contributes to creating local cultures, and is a basic component of the European natural and cultural heritage, contributing to the welfare of people, and to the European consolidation”. In light of the postulates formulated towards the future of monuments of history, this text seems to correspond to the spirit in which they should be implemented in the fullest way. The text of the document reflects the anxiety of conservation circles connected with the rapid pace of changes, and the impact of the civilization development on the transformation of landscape and its heritage.

Maintaining balance between the obvious need of development and landscape protection together with its entire richness, according to the Convention is based on the key role of spatial planning. The act from March 2015 had a great opportunity to implement the postulates and concepts contained in numerous other international documents, including also the Florence Convention. This act should have referred to the potential of social activity and participation in projects for the benefit of cultural environment. The ‘landscape act’ came in for criticism of the environment⁵. It is a pity that the only element that reached the broadly understood social awareness was the triumph over defacing advertising banners. It is worth observing that the jubilee assembly of the International Council of Monuments and Sites (ICOMOS), held to commemorate the 50th anniversary of this institution, was devoted predominantly to landscape.

The first list of monuments of history also included three archaeological reserves: Biskupin, Krzemionki Opatowskie and Lednica – the island. The problem of archaeological reserves combines issues from the scope of the conservation thought, as well as museology, in a new formula of a social and educational museum. Perhaps it is worth considering this subject as a case study of a broader problem connected with Monuments of History. Interestingly, at the beginning of 1998 Poland notified the UNESCO Commission about its intention to enter a Neolithic flint mine, unique in the European scale, in the world heritage list. Unfortunately, due the fact that the borders of the reserve had not been demarcated, and there was no programme of its protection, for procedural reasons in the beginning of the 21st century Poland withdrew Krzemionki from the preliminary national list of sites planned to be submitted to the world heritage list⁶.

The protection of archaeological monuments is closely combined with the problem of broadly un-

z konserwatorów chce pokazać, że idzie z postępowaniem i nadaża za rozwojem naszej dyscypliny, nie mówi już ani o zabytkach, ani o historycznych miastach – lecz od razu o krajobrazie. Nie jest to tylko polska przypadłość. Wszyscy czujemy się mniej lub bardziej ekspertami w dziedzinie jego rozpoznawania i ochrony.

A rzeczywistość jest zgoła inna. Dopiero wkraczamy w świat mało nam znanych, a przy tym bogatych i zróżnicowanych pojęć i zadań⁷.

Pojęcie krajobrazu kulturowego ma długą tradycję w badaniach geograficznych. Próbę charakterystyki historii, metod badania i przemian krajobrazów kulturowych krajobrazu kulturowego podejmuje systematycznie w swych pracach Urszula Myga-Piątek⁸. W rozważaniach autorki istotne miejsce zajmuje wskazanie dyscyplin naukowych, które prowadzą studia nad szeroko rozumianym krajobrazem i choć dostrzega korzyści płynące z badań archeologicznych, a nawet w swych kryteriach oceny krajobrazu kulturowego uwzględnia „dawność” (aż 3 punkty otrzymują krajobrazy, których zachowane są elementy kulturowe starsze niż 300-letnie)⁹, nie odnajduje archeologia wraz ze swym instrumentarium badawczym autonomicznego miejsca.

Pojęcie krajobrazu kulturowego najpełniejszy wyraz znalazło w dyscyplinie, jaką jest architektura krajobrazu¹⁰. Należy przyznać, iż w zakresie formułowania pojęć, określania potrzeb oraz tworzenia podstaw metodologicznych tę gałąź nauki uznać należy za wiodącą.

Dziedzictwo archeologiczne – poza nielicznymi wyjątkami – nie jest czytelne we współczesnym krajobrazie kulturowym, tworzy tzw. „podziemny krajobraz” (określenia tego używał często nieco nieformalnie prof. J. Bogdanowski).

Odtwarzanie historycznego krajobrazu kulturowego najściślej wiąże się z badaniami nad osadnictwem, a zatem dociekania na ten temat powinny być domeną badawczą przede wszystkim nauk historyczno-geograficznych. Kompetencje archeologii w dziedzinie rozpoznawania historycznego osadnictwa nie budzą wątpliwości, a jej rola w odtwarzaniu dawnego krajobrazu jest nie do przecenienia. Dziedzictwo archeologiczne stanowi zarówno komponenty zaginionego „podziemnego krajobrazu”, jak i składniki współczesnego, chronionego krajobrazu kulturowego, a wybór właściwego kierunku działań konserwatorskich powinien zależeć od poznania przedmiotów ochrony. Zatem wszelkie akcje badawcze mają wymiar nie tylko czysto naukowo-poznawczy, ale w równej mierze konserwatorski.

Pionierskie rozważania – w polskiej literaturze przedmiotu – nad rolą archeologii w badaniach i ochronie krajobrazu kulturowego podjął Stanisław Kołodziejski: „Postępująca na świecie w ostatnich dziesięcioleciach degradacja środowiska przyrodniczego i kulturowego sprawiła, że postać współczesnego krajobrazu z wolna przestaje być świadectwem przeszłości oraz źródłem wiedzy o procesie dziejowym, w toku którego został ukształtowany. Zatarciu ulegają zarówno dawne układy zabudowy, jak i granice poszczególnych jednostek osadniczych. Już niedługo wyodrębnianie cech tożsa-

derstood protection of the cultural landscape. As Prof. Andrzej Tomaszewski observed, “in recent years it has become fashionable and tasteful to talk about the cultural landscape protection. If some conservator wishes to demonstrate that he keeps up with the development of our field of study, he does not talk about monuments, historic cities, but right away about landscape. It is not just a Polish affliction. We all feel, to a greater or lesser extent, we are experts in the field of recognizing and protecting it.

And the reality is different. We only enter the world of little known, but rich and diversified notions and tasks”⁷.

The notion ‘cultural landscape’ has a long tradition in geographical studies. The attempt to characterize the history, the study methods and transformations of cultural landscapes is systematically made by Urszula Myga-Piątek in her works⁸. In the reflections of the author an important position is occupied by the definition of scientific fields which conduct studies on broadly understood landscape, and although she notices the benefits stemming from archaeological studies, and she even includes ‘antiquity’ in her cultural landscape assessment criteria (3 points go to landscapes in which cultural elements older than 300 years are preserved)⁹ archaeology and its research tools do not have their autonomous position.

The notion ‘cultural landscape’ found its fullest expression in the field called landscape architecture¹⁰. One should concede that in terms of formulating notions, defining needs and creating methodological foundations, this field of studies should be recognized as a leading one.

Archaeological heritage – apart from few exceptions – is not legible in the contemporary cultural landscape, it forms the so-called ‘underground landscape’ (this term has been often used, perhaps a bit informally, by Prof. J. Bogdanowski).

Recreation of historic cultural landscape is most closely connected with studies into settlements, and therefore, investigations into this subject should be a field of study most of all of historical and geographical sciences. The competence of archaeology in the field of recognizing historic settlement evoke no doubt, and its role in the recreation of the old landscape cannot be overestimated. The archaeological heritage constitutes components of the lost ‘underground landscape’, as well as components of the contemporary, protected cultural landscape, and the choice of an appropriate direction of conservation activities should depend on a thorough investigation of the objects of the protection. Therefore, all research actions have not only a purely scientific and cognitive dimension, but equally a conservation one.

Reflections on the role of archaeology in the studies and protection of the cultural landscape, pioneering ones in the Polish subject literature, were undertaken by Stanisław Kołodziejski: “The degradation of the natural and cultural landscape, progressing in the world over the last decades, is responsible for the fact that the image of the contemporary landscape slowly ceases to be a testimony to the past and a source of knowledge about

mości konkretnych obszarów będzie się opierać niemal wyłącznie na wynikach analizy i interpretacji szeroko rozumianych źródeł historycznych”¹¹.

Uświadomienie sobie, że zabytki archeologiczne stanowią najniższe, podziemne piętro współczesnego krajobrazu kulturowego oraz że właśnie na tym poziomie należy szukać korzeni, zatem i przyczyn późniejszych jego przekształceń, powinno – według Stanisława Kołodziejczyka – prowadzić do wyłonienia w ramach archeologii nowej specjalności, tzw. archeologii krajobrazu kulturowego. Autor propozycji rozważa naturalnie, czy potrzeba taka w ogóle istnieje, skoro wyniki naszych poczynań naukowych zmierzają do rekonstrukcji krajobrazu kulturowego w poszczególnych przedziałach czasowych, dodaje jednak, że dyscyplina ta miałaby na celu zintegrowanie badań o charakterze poznawczym z działaniami zmierzającymi do wypracowania i wdrożenia form skutecznej opieki nad dziedzictwem archeologicznym. Do zadań tej specjalności należałoby nie tylko ujawnianie podziemnych składników owej prahistorycznej i wczesnohistorycznej przestrzeni, lecz również studia służące wyjaśnianiu zmian zachodzących w krajobrazie naturalnym, spowodowanym działaniami ówczesnych społeczności. Wyniki tych badań powinny znaleźć odzwierciedlenie w działaniach konserwatorskich. Chodzi głównie o korzyści płynące z takich studiów dla prac planistycznych, zmierzających do właściwego kształtowania współczesnego krajobrazu. W nim bowiem należy bezwzględnie zachować i wyeksponować pomniki przeszłości – świadectwo twórczych poczynań naszych przodków.

W zakresie prac badawczych nie byłibyśmy jednak pionierami, dyscyplina taka bowiem od wielu lat z powodzeniem uprawiana jest głównie w Stanach Zjednoczonych i na Wyspach Brytyjskich. Określa się ją mianem *landscape archaeology*. Twórcami metody krajobrazowej w archeologii byli badacze amerykańscy, początkowo stosując ją w badaniach i ochronie rezydencji i ogrodów znanych postaci historycznych – Jerzego Waszyngtona w Mount Vernon czy Thomasa Jeffersona w Ponticello. Obecnie z powodzeniem *landscape archaeology* funkcjonuje jako autonomiczna dyscyplina, posługując się w swych badaniach najnowocześniejszymi dostępnymi technikami w pozyskiwaniu danych¹². Należy zgodzić się ze Stanisławem Kołodziejczym, autorem propozycji wprowadzenia do nauki polskiej archeologii krajobrazu, że najistotniejszym problemem jest uświadomienie odpowiednim gremiom naukowo-konserwatorskim korzyści płynących z „krajobrazowych studiów archeologicznych” oraz wykorzystanie ich w działaniach szeroko rozumianej konserwacji zapobiegawczej.

Jak zauważa Z. Kobyliński: „W odróżnieniu od XIX-wiecznej kolekcjonerskiej archeologii antykwarycznej, archeologii kulturowo-historycznej z pierwszej połowy XX wieku, której celem było studiowanie wydobytych z ziemi starożytności, przerażające się w oderwane od otaczającego świata znawstwo, antropologicznie zorientowanej archeologii procesualnej lat 60. i 70. poszukującej uniwersalnych cech wspólnych i prawidłowości

the historical process in the course of which it has been shaped. Former development layouts, as well as borders of individual settlement units, get blurred. Soon the determination of properties of the identity of specific areas will be based nearly exclusively on the results of the analysis and interpretation of broadly understood historical sources”¹¹.

The realization that archaeological monuments constitute the lowest, underground level of the contemporary cultural landscape, and that one should look for the roots, and therefore the causes of its future transformations, on this very level, according to Stanisław Kołodziejczyk should lead to separating a new specialty within archaeology itself – the so-called archaeology of the cultural landscape. The author of this proposal naturally considers whether such a need exists at all, since the results of our scientific studies aim at the reconstruction of the cultural landscape in individual time intervals; he adds, however, that the purpose of this field of study would be to integrate cognitive studies with activities aiming at the development and implementation of forms of effective care over the archaeological heritage. The tasks of this specialty would comprise not only revealing the underground components of this prehistoric and early historic space, but also studies intended to clarify the changes occurring in the natural landscape, caused by the activities of the then communities. The results of such studies should find their reflection in conservation measures. These are mainly the benefits stemming from such studies for the planning works, aiming at the proper shaping of the contemporary landscape, as in this landscape the monuments of the past should be preserved and exposed, as testimonies to the creative activities of our ancestors.

We wouldn't be, however, pioneers in the field of research works, as such a field of study is successfully pursued, mainly in the United States and on the British Isles. It is called 'landscape archaeology'. The creators of the landscape method in archaeology were American researchers, who initially applied it in their studies into and protection of residences and gardens of well-known historical figures: George Washington in Mount Vernon, or Thomas Jefferson in Ponticello. At present, landscape archaeology successfully functions as an autonomous field, using the most advanced data acquisition techniques available¹². One should agree with Stanisław Kołodziejczyk, the author of the proposal to introduce landscape archaeology to the Polish science, that the most important problem is making relevant circles of scientists and conservators aware of the benefits stemming from landscape archaeological studies and using them in measures of broadly understood preventive conservation.

As Z. Kobyliński observes: “Unlike the 19th-century archaeology of collections and antique shops, the cultural and historical archaeology of the first half of the 20th century, whose goal was to study antiquities extracted from the ground, transforming into expertise somewhat detached from the surrounding world, the

w zachowaniach ludzkich różnych czasach i różnych regionach czy wreszcie filozofującej teoretyzującej archeologii postprocesualnej z końca naszego wieku, odrzucającej istnienie prawdy historycznej i badającej raczej sposób, w jaki archeolodzy tworzą obrazy przeszłości archeologia przyszłości będzie zapewne przede wszystkim konserwacją i zarządzaniem dziedzictwem archeologicznym. A to oznacza głęboką zmianę rozumienia tej dyscypliny, jej roli w badaniu i ochronie krajobrazu kulturowego, którego przecież jesteśmy aktywnym elementem¹³.

Odkrycia archeologiczne stawiają przed nami nie tylko problem ich naukowego opracowania, ale zabezpieczenia i udostępnienia. Na terenie Europy rezerwy archeologiczne podlegają ochronie na podstawie europejskiej konwencji o ochronie dziedzictwa archeologicznego, ratyfikowanej przez Polskę w 1992 roku¹⁴. Obowiązująca ustawa o ochronie zabytków z 2003 roku nie definiuje pojęcia „rezerwat archeologiczny”, nie dysponujemy także aktem wykonawczym, na podstawie którego w sposób formalny mogłyby być ustanawiane rezerwy archeologiczne¹⁵.

W podręcznikach dotyczących muzealnictwa i konserwatorstwa archeologicznego rezerwat archeologiczny charakteryzowany jest jako ekspozycja terenowa, odmiana wystawy stałej – swoisty skansen inaczej – rezerwat¹⁶. Jest to „obiekt zabytkowy lub zespół obiektów in situ mający za zadanie pełnienie określonych funkcji społecznych – szerzenia wiedzy historycznej i idei ochrony zabytków za pomocą środków muzealnych”¹⁷.

Środowiska konserwatorskie – dążąc do sprecyzowania problematyki ujawniającej się w toku międzynarodowej dyskusji dotyczącej ochrony dziedzictwa kulturowego – od wielu lat formułują uniwersalne zasady ochrony zabytków, zapisując je w dokumentach zwanych Kartami¹⁸. W odniesieniu do Dziedzictwa Archeologicznego opracowano w 1989 roku Międzynarodową Kartę Ochrony i Zarządzania Dziedzictwem Archeologicznym ICOMOS zwany Kartą Lozańską. W Artykule 7 – Prezentacja, informacja, rekonstrukcja – czytamy: „Prezentacja dziedzictwa archeologicznego szerokiej publiczności jest istotną metodą przyczyniającą się do zrozumienia genezy i rozwoju współczesnych społeczeństw. (...) Tam, gdzie jest to możliwe i właściwe, rekonstrukcje nie powinny być wznoszone bezpośrednio na pozostałościach archeologicznych; powinna być też zapewniona możliwość ich identyfikacji jako rekonstrukcji”. Teoretyczne rozważania dotyczące ochrony dziedzictwa archeologicznego nie znalazły dotychczas jasnej wykładni w zakresie praktycznego zastosowania i określenia form prezentacji, sprowadzając się głównie do podnoszenia aspektu zagrożenia stanowisk archeologicznych oraz kryteriów wartościowania dziedzictwa archeologicznego, głównie w odniesieniu do okresów pradziejowych¹⁹.

Wynikający z potrzeb ekspozycji sposób kształtowania przestrzeni nie jest uwarunkowany jedynie względami czysto estetycznymi, lecz jest związany ze stanem technicznym relikwów oraz koniecznością

anthropologically oriented processual archaeology of the 1960s and 1970s, searching for universal common features and regularities in human behaviour in different times and different regions, or finally the philosophical and theoretical post-processual archaeology from the end of our century, rejecting the existence of historical truth and studying the way in which archaeology creates the images of the past, the archaeology of the future will probably be most of all conservation and management of the archaeological heritage. And this means a deep change in the understanding of this field of study, its role in the research into and protection of the cultural landscape, of which we are an active element”¹³.

Archaeological discoveries make us face the problem of not only their scientific examination, but also protection and exposition. Within the territory of Europe archaeological reserves are subject to protection under the European convention on the protection of the archaeological heritage, ratified by Poland in 1992¹⁴. The act on the monument protection from 2003 currently in force, does not define the notion of ‘archaeological reserve’, neither do we have an executive document on the basis of which archaeological reserves could be formally established¹⁵.

Museology and archaeological conservation handbooks characterize the archaeological reserve as a field exhibition, a version of a permanent exposition, a sort of an open-air museum, in other words a reserve¹⁶. It is “a historic structure or a complex of historic structures in situ, whose task is to fulfil specific social functions, connected with the dissemination of historical knowledge and the concept of monument protection with the application of museum means”¹⁷.

Conservation circles, aiming at specifying the subject matter occurring in the course of the international discussion pertaining to the cultural heritage, for years now have been formulating universal principles of the monument protection, recording them in documents referred to as Charters¹⁸. Towards the archaeological heritage 1989 an International Charter for the protection and Management of the archaeological Heritage ICOMOS was developed, often referred to as the Charter of Lausanne. In Article 7 – Presentation, Information, Reconstruction, we read, “The presentation of the archaeological heritage to the general public is an essential method of promoting an understanding of the origins and development of modern societies. (...) Where possible and appropriate, reconstructions should not be built immediately on the archaeological remains, and should be identifiable as such”. So far, theoretical contemplations pertaining to the protection of the archaeological heritage have not found a clear interpretation in terms of their practical application and definition of the forms of presentation, mainly boiling down to raising the aspect of threat for archaeological sites and criteria for the evaluation of the archaeological heritage, mainly with reference to the prehistoric periods¹⁹.

The method of shaping space resulting from the needs of exposition does not depend exclusively on

zapewnienia odpowiednich parametrów fizycznych i chemicznych.

Czym zatem jest rezerwat, skansen, park archeologiczny, archeopark czy podziemna trasa turystyczna?

Wydaje się, że przy organizowaniu rezerwatu archeologicznego rzeczą konieczną jest na wstępie sformułowanie zarówno przesłanek metodologicznych, jak i aksjologicznych kierunkujących zakres rozważań. Zwornikiem problemowym jest moim zdaniem „miejsce”, pojęcie z zakresu geografii humanistycznej, dodatkowo nazywanej fenomenem miejsca, określanej w specyficznym ujęciu jako *genius loci*²⁰. Pojęcie to ma oczywiście swoją starożytną proveniencję i archeologom kojarzy się jednoznacznie, w moim ujęciu jest to rodzaj soczewki skupiającej to co najważniejsze we współczesnej próbie rehabilitacji przestrzeni jako jakości, nie istniejącej jedynie abstrakcyjnie, ale powiązanej organicznie z konkretnym punktem globu spraw postrzeganych i przeżywanych przez człowieka. Przestrzeń jest kategorią niezwykle trudną do zdefiniowania, a jej ogólne pojęcie jest zbyt abstrakcyjne i w naszych rozważaniach niczego nie wyjaśnia, ale każde miejsce ma swoją strukturę przestrzenną i pierwszy krok w kierunku analizy miejsca polega na jej odnalezieniu. Istota wartości zawarta w treści *genius loci* analizowana przez Ch. Norberga Schulza ma bezpośrednie odniesienia do działań archeologów²¹. To oni jako pierwsi „uwalniają” przestrzeń, w trakcie badań *volens volens* „przywołują” przestrzeń, bo przecież „Trojo, Trojo to archeolog przez palce twój przesybie popiół „to w wyobraźni archeologa powstaje pierwszy poziom” przestrzeni wyobrażonej”. Zależnie od charakteru stanowiska, możliwości i zadań, jakie sobie stawiamy, pojawia się dopiero drugi poziom przestrzeni wyobrażonej realizowanej przez architektów czy plastyków w aranżacjach ekspozycji, a trzeci z poziomów narodzi się w umysłach tych, którym nasze wyobrażone przestrzenie udostępniły. Ochrona środowiska kulturowego jest także związana z twórczą, kreatywną działalnością człowieka. W tych rozmyślaniach nie interesuje mnie czysto techniczny proces zabezpieczenia czy wzmocnienia struktur, ale raczej pewna filozofia, która odsłoniętym obiektom nadaje rangę²².

Wiemy doskonale, że pierwsze koncepcje rezerwatów nie były tworem jednorodnymi, powstawały w wyniku procesu kreacyjnego, zawierając zarazem znamiona zmieniających się postaw autorskich i tendencji konserwatorskich²³.

Prezentacja relikwów kultury materialnej – w tym architektury – *in situ* to wyzwanie zarówno dla badacza jak i twórcy ekspozycji. Każde stanowisko archeologiczne jest bowiem rezerwatem, a udostępnienie go szerszej publiczności wymaga rozważań. Określenie charakteru miejsca powinno narzucić sposób prezentacji z zachowaniem wobec przeszłości taktu i smaku. W rozważaniach nad sensem udostępniania specyficznych obiektów muzealnych, jakimi są zachowane elementy kultury materialnej, nie powinniśmy zapominać, że do każdego muzeum – w tym tak specyficznego jak rezerwat,

purely aesthetic factors, but it is also connected with the technical condition of the relics, and the need to provide appropriate physical and chemical parameters.

Therefore, what is a reserve, an open-air museum, an archaeological park, an archeopark, or an underground tourist route?

It seems that when organizing an archaeological reserve it is necessary to formulate the methodological as well as axiological premises that will define the scope of deliberations. The keystone is – in my opinion – the place, a notion from the scope of humanistic geography, additionally referred to as the phenomenon of the place, in a specific approach called *genius loci*²⁰. Obviously, this term has its ancient provenance and it evokes clear associations in archaeologists, in my opinion it is a type of lens that focuses what is most important in the contemporary attempt at the rehabilitation of space as a quality, not existing only in abstractive terms, but organically linked to a specific point on the globe of affairs perceived and experienced by man. Space is a category very difficult to define, and its general notion is too abstractive, and it does not clarify anything in our deliberations; however, each place has its spatial structure, and the first step towards the analysis of the place consists in finding this structure. The essence of values contained in the *genius loci* analyzed by Ch. Norberg Schulz has some direct references to archaeologists' activities²¹. They are the first to 'free' the space, during their research they 'evoke' the space whether they want it or not, as "Troy, Troy, it is an archaeologist who will spill your ashes through his fingers, it is in the archaeologist imagination that the first level of the imagined space comes into being". Depending on the character of the station, possibilities and tasks we face, the second level of the imagined space appears, the one executed by architects or artists in their arrangements of the exposition space, and the third level will be born in the minds of those who will have access to our imagined spaces. Protection of the cultural environment is also connected with the creative activity of man. In these reflections I am not interested in a purely technical process of providing protections or reinforcing the structures, but a certain philosophy which grants the revealed sites with a certain rank²².

We know perfectly well that the first concepts of reserves were not uniform; they came into being as a result of a creative process, containing symptoms of changing approaches of their authors and conservation tendencies²³.

Presentation of relics of the tangible culture, including architecture, *in situ*, is a challenge for the scientist as well as the author of the exposition. Each archaeological site is a reserve, and rendering it accessible to the public calls for prudence. The definition of the character of the place should impose the method of presentation, with taste and respect for the past. In our discussions on the point of providing access to specific museum exhibits which the preserved elements of tangible culture are, we should not forget that each such museum, includ-

który może powstać tylko w tym jednym, konkretnym miejscu, ponieważ jego „ekspozyty” nie mogą zostać przemieszczone – przychodzimy po przeżycie i osobisty kontakt. Globalna wioska, w jakiej żyjemy, zaawansowane techniki multimedialne, dostęp do niematerialnych (wirtualnych) wędrówek po muzeach, ekspozycjach i kolekcjach w Internecie zdają się kwestionować potrzebę autentycznego kontaktu z obiektami. W zakresie organizowania przestrzeni wystawienniczej czytelna jest tendencja do wypełniania jej maksymalną ilością „gadżetów” w postaci interaktywnych uzupełnień, która służy realizacji zmiany z „orientacji obiektowej w muzeach na orientację ideową”. Wynika z tego także szereg nieporozumień w zakresie określania typu ekspozycji od rezerwatu archeologicznego, poprzez rezerwat archeologiczno-architektoniczny, skansen archeologiczny, wioskę tematyczną, podziemną trasę turystyczną, po „muzeum skansenowskie”(!). Warto może zaapelować za poetą o „odpowiednie [dla] rzeczy słowo”²⁴.

Wydaje się, że należy z całą mocą podkreślić, iż punktem wyjścia powinno być potoczne rozumienie rezerwatu jako terenu, którego bogactwa i zasoby naturalne znajdują się pod specjalną ochroną. Andrzej Kadłuczka proponuje następującą definicję rezerwatu architektonicznego: jest to w ujęciu autora „przestrzeń chroniona, uformowana świadomie i celowo w powiązaniu z relikwami (znaleziskami) architektonicznymi, spełniająca określone warunki gwarantujące zachowanie tych relikwów i ich właściwą ekspozycję”²⁵. Definicja ta powinna być rozszerzona o pojęcie „archeologiczny”, bowiem – jak już podkreślono wyżej – wszystkie rezerwaty powstają – w mniejszym lub większym stopniu – przy wsparciu metod wykopaliskowych.

Zaproponowana przez Sylwestra Czopka definicja rezerwatu archeologicznego nie ujmuje w sposób pełny specyfiki pojęcia, uznając za rezerwat archeologiczny „ekspozycję terenową, swoisty skansen (rezerwat)”. Autor docenia wprawdzie problem, zauważa bowiem: „biorąc pod uwagę rangę niektórych polskich stanowisk archeologicznych i dokonane na nich odkrycia, należy stwierdzić, że ta sfera muzealnictwa jest u nas ciągle słabo rozwinięta, choćby w porównaniu z innymi państwami, do niej zapewne należeć będzie przyszłość muzealnictwa archeologicznego”²⁶, nie podejmuje jednak próby szerszego omówienia zagadnienia.

Obie definicje odnoszące się do rezerwatu jako typu ekspozycji wydają się być niepełne. Dziedzictwo archeologiczne jest wyjątkową kategorią spuścizny kulturalnej, archeolog jest zobowiązany nie tylko badać, ale też i ochraniać. Podczas gdy myśl konserwatorska w odniesieniu do zabytków czytelnych na powierzchni nie budzi wątpliwości – zarówno metody badawcze jak i formy ochrony są powszechnie akceptowane, filozofia konserwacji w archeologii jest przedmiotem dyskusji, bo przecież nie chodzi wyłącznie o konserwację zabytków ruchomych pozyskanych w czasie prac wykopaliskowych, ale o „konserwację stanowiska archeologicznego *in situ*, w formie strefy ochrony konserwatorskiej czy rezerwatu archeologicznego”²⁷. Prognozy dotyczące

ing such a specific type of museum that a reserve is, which can be established only in one specific place as its exhibits cannot be moved, is visited by us because we want to experience something, to have a personal contact with the place. The global village we live in, advanced multimedia technology, access to intangible (virtual) trips around museums, exhibitions and collections on the Internet, seem to question the need of an authentic contact with artefacts. In terms of organizing the exhibition space, there is a tendency to fill it with as many gadgets as possible, such as interactive completions, which is supposed to alter the orientation towards artefacts to orientation towards a concept in museums. This also entails a number of misunderstandings in terms of defining expositions of this type, from an archaeological reserve, through archaeological and architectural reserve, an archaeological open-air museum, thematic village, underground tourist route, or folk park museum. Perhaps we should follow into the footsteps of the poet and appeal for “giving a proper word – to a thing”²⁴.

It seems that it should be strongly emphasized that the starting point should be the common understanding of a reserve as an area the values and natural resources of which are under special protection. Andrzej Kadłuczka proposes the following definition of an architectural reserve: according to the author it is “a protected space, consciously and purposefully designed in connection with the architectural relics (findings), satisfying specific conditions guaranteeing the preservation of these relics and their proper exposition”²⁵. This definition should be extended with an adjective ‘archaeological’, because – as it has been emphasized above – all reserves come into being, to a greater or lesser extent, with the support of excavation methods.

The definition of an archaeological reserve suggested by Sylwester Czopek does not fully grasp the specificity of the notion, recognizing “a field exposition, a certain open-air museum (reserve)” as an archaeological reserve. The author appreciates the problem, as he observes, “considering the rank of some Polish archaeological sites and the discoveries made in them, it should be stated that this sphere of museology is still poorly developed, compared with other countries, and it will shape the future of the archaeological museology”²⁶, nevertheless, he does not attempt to discuss this issue in more detail.

Both definitions referring to a reserve as a type of exposition seem to be incomplete. The archaeological heritage is a unique category of the cultural legacy; an archaeologist is obliged not only to study, but to protect. Whereas the conservation thought with reference to monuments that are legible on the ground evokes no doubt – both the study methods and the protection forms are commonly accepted, the philosophy of conservation in archaeology is a subject of discussion, because it is not just about the conservation of movable monuments obtained during excavation works, but about “conservation of the archaeological site *in situ*, in the form of a conservation protection zone or an archaeological reserve”²⁷. Forecasts pertaining to the development of archaeology indicate

rozwoju archeologii wskazują wprost, że konserwacja – rozumiana jako zespół czynności – „stanie się wkrótce jedną z głównych gałęzi całej dyscypliny”²⁸.

Warto może zatem podjąć próbę wstępnej, najprostszej klasyfikacji stanowisk archeologicznych pod kątem sposobu prezentacji dziedzictwa archeologicznego w krajobrazie kulturowym²⁹:

- rezerwy plenerowe zamknięte organizowane są na stanowiskach najczęściej prehistorycznych (jasknie, podziemne kopalnie) – Krzemionki Opatowskie znalazły się na liście Pomników Historii;
- rezerwy plenerowe otwarte organizowane na stanowiskach z różnych okresów dziejowych w miejscach posiadających własne formy krajobrazowe jak cmentarzyska, czy miejsca kultowe o czytelnych na powierzchni reliktach organizacji przestrzeni, grodziska, kurhany – historycznym przykładem jest osada prehistoryczna w Biskupinie, która znalazła się na liście Pomników Historii.

Uważam za niewłaściwe stosowanie w odniesieniu do rekonstruowanych kompleksów zabudowy określenia „skansen”. Jak wiadomo, jest to ściśle określony typ ekspozycji plenerowej, w obrębie której muszą znajdować się obiekty autentyczne. Muzea na wolnym powietrzu są „oazami przyrodniczo-kulturowego środowiska” i przechowują autentyczne elementy dawnej zabudowy. Muzea takie – parki etnograficzne działają od schyłku XIX wieku (w Polsce od 1906 roku) i należy zaakceptować fakt, iż nazwa ta jest w pewien sposób zastrzeżona i odnosi się do ściśle określonej formy ekspozycji muzealnej.

Uważam za niewskazane stosowanie jej do archeologicznych ekspozycji plenerowych, w obrębie których dokonuje się rekonstrukcji elementów zabudowy lub urządzeń obronnych. Wprowadzanie elementów rekonstrukcyjnych w obrębie zachowanych na powierzchni relikatów jest niewskazane nie tylko z powodu zaleceń karty Lozańskiej, ale także ze względu na nieuwzględnienie kontekstu krajobrazowego, tworzenie sztucznych, zaburzających harmonię i tożsamość miejsca jakości³⁰.

- park archeologiczny (archeopark) – muzeum na wolnym powietrzu stanowi kompleks założeń, w obrębie którego znajduje się rezerwat w ścisłym tego słowa znaczeniu, budynek muzealny z ekspozycją stałą i wystawami czasowymi wraz z zapleczem edukacyjnym, elementy sztucznego krajobrazu w formie nietrwałych rekonstrukcji (w pewnym oddaleniu od stanowiska), w obrębie parków możliwe jest organizowanie festynów archeologicznych i propagowanie tam tak zwanej archeologii eksperymentalnej³¹;
- rezerwy archeologiczno-architektoniczne – wśród wielu form ekspozycji muzealnych rezerwy archeologiczno-architektoniczne zajmuje miejsce wyjątkowe³², zmieniają one bowiem swój charakter w miarę doskonalenia stosowania nowoczesnych technologii i rozwiązań architektonicznych; w obrębie tego typu także należy wyróżnić rezerwy otwarte i zamknięte. Przykładem otwartego rezerwatu archeologiczno-architektonicznego znajdującego się na liście Pomników Historii jest Lednica – wyspa.

directly that conservation, understood as a system of activities, “will soon become one of the main branches of the entire field of study”²⁸.

Therefore, perhaps it is worth attempting to specify a simplest preliminary classification of archaeological sites in terms of the methods of presenting the archaeological heritage in the cultural landscape²⁹:

- closed open-air reserves are organized most often on prehistoric sites (caves, underground mines) – Krzemionki Opatowskie mines are included in the list of Monuments of History;
- open open-air reserves are organized on sites from various historical periods in places exhibiting their own landscape forms, such as cemeteries or cult places with legible surface relics of the space organization, towns, mounds – a historical example is the prehistoric settlement in Biskupin, which is included in the list of Monuments of History.

I believe it is inappropriate to use the term ‘open-air museum’ towards reconstructed architectural complexes. As we know, it is a specifically determined type of an open-air exposition within which authentic artefacts must be located. Open-air museums are the ‘*oasis of the natural and cultural environment*’ and they preserve authentic elements of former architecture. Such museums – ethnographic parks have been operating since the turn of the 19th century (in Poland since 1906), and we should accept the fact that this name is somehow restricted and it refers to a more specifically defined form of museum exposition.

I think it is not recommended to apply it to archaeological open-air expositions within the territory of which there are reconstructions of architectural elements or fortifications. The introduction of reconstruction elements within the area of the relics preserved on the surface is not recommended, not only because of the recommendations of the Charter of Lausanne, but also due to the failure to take the landscape aspect into account, due to creating artificial qualities that disturb the harmony and identity of a place³⁰.

- archaeological park (archeopark) – an open-air museum, constituting a complex of assumptions, within its area there is a reserve in the most precise meaning of the word, a museum building with a permanent exposition and temporal exhibitions together with educational facilities, elements of artificial landscape in the form of non-permanent reconstructions (in a certain distance from the site); within the area of the parks it is possible to organize archaeological festivals and promote the so-called experimental archaeology³¹;
- archaeological and architectural reserves – among the many forms of museum expositions, archaeological and architectural reserves occupy a special position³², because they change their nature as modern technologies and architectural solutions become more advanced; within this type, open and closed reserves can be differentiated. An example of an open archaeological and architectural reserve, entered in the list of Monuments of History, is Lednica – the Island.

Profesor Andrzej Kadłuczka pisze w artykule poświęconym wyjaśnianiu filozofii, jaką kierowali się twórcy rezerwatu pod płytą rynku krakowskiego: „odczytanie znaków przeszłości stało się podstawą ortodoksyjnej kreacji przestrzeni architektonicznej”.

Przestrzeń wnętrza rezerwatu została określona przez obszar i lokalizację relikwów architektury, urządzeń komunalnych i innych elementów odsłoniętych w czasie badań archeologicznych. Autor koncepcji i projektu podkreśla, że myślą przewodnią, która wpłynęła na ostateczny plastyczny kształt ekspozycji, była próba uzyskania metafory „kosmosu” o zatartych granicach, w którym pojawiają się oryginalne elementy w formie relikwów architektury, wzbogacone archeologicznymi artefaktami oraz uzupełnione nowoczesnym systemem multimedialnej informacji³³.

„Krajobraz stanowi źródło olbrzymiej ilości informacji związanych nie tylko z jego formą i substancją, ale również treścią, niejednokrotnie z funkcją, oddziałującą na nasz intelekt, wywołując różne skojarzenia i stany emocjonalne”, pisze Urszula Myga-Piątek, analizując współczesną politykę krajobrazową, która znajduje zapis w Europejskiej Konwencji Krajobrazowej³⁴.

Św. Augustyn napisał w Wyznaniach: *magna vis est memoriae*. Istotnie wielką jest siła pamięci – Europejska Konwencja O Ochronie Dziedzictwa Archeologicznego określa je jako „źródło zbiorowej pamięci”, ważny zatem jest sposób, w jaki będziemy się do tego źródła odwoływali...

In his paper devoted to the philosophy that directed the founders of the reserve underneath the Market Square in Cracow, Prof. Andrzej Kadłuczka writes, “reading the signs of the past became the foundation for the orthodox creation of the architectural space”.

The space of the interiors of the reserve has been defined by the area and location of the relics of architecture, facilities and other elements discovered during the archaeological studies. The author of the concept and the design emphasized that the main motif that influenced the final visual shape of the exposition was the attempt to achieve the metaphor of the ‘cosmos’ with blurred limits, where original elements appear in the form of relics of architecture, enriched with archaeological artefacts and completed with a modern multimedia information system³³.

“Landscape constitutes a source of an enormous amount of information connected not only with its form and substance, but also its contents, frequently with its function, interacting with our intellect, evoking various associations and emotional states”, writes Urszula Myga-Piątek, analyzing the contemporary landscape policy, which finds its reflection in the European landscape Convention³⁴.

Saint Augustine in his Confessions wrote, *magna vis est memoriae*. Indeed, the power of memory is great. The European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage defines them as “the source of collective memory”; therefore, the way in which we will be referring to this source is truly important...

Translated by Iweta Kulczycka

¹ K. Zalaśńska, *Pole bitwy pod Grunwaldem pomnikiem historii*, Spotkania z zabytkami, 3–4 marzec-kwiecień 2011, s. 47–48.

² Marek Konopka, obecny Wiceprezes PKN ICOMOS, niezwykle zasłużony pracownik służb konserwatorskich, praktyk i teoretyk, za działania na tym polu został uhonorowany Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski.

³ M. Konopka, *Pomniki historii – niewykorzystana szansa*, „Ochrona Zabytków”, nr 4, 1999, s. 414.

⁴ Op. cit., s. 416.

⁵ P. Kołodziejczyk, „Ustawa krajobrazowa” czyli potrzebny krok... *donikąd*, Jagiellonia 24.

⁶ Ogólnopolska konferencja naukowo-konserwatorska „Prahistoryczna kopalnia „Krzemionki Opatowskie” – Pomnik Historii, na tle problemów badań, ochrony i zagospodarowania pradziejowych kopalń krzemienia w Polsce i w Europie”, Krzemionki, 18–20 kwietnia 2013; *Archeologia Polski*, 2013, 58, Z. 1–2, s. 258–271.

⁷ A. Tomaszewski, *Krajobraz kulturowy jako dobro chronione*, (w:) A. Tomaszewski, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, Kraków 2012, s. 83.

⁸ U. Myga-Piątek, *Historia, metody i źródła badań krajobrazu kulturowego*, (w:) A. Szponar, S. Horska-Schwarz (red.), *Struktura przestrzenno-funkcjonalna krajobrazu*, Problemy Ekologii Krajobrazu, t. XVII, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2005,

s. 71–77; *Kryteria i metody oceny krajobrazu kulturowego w procesie planowania przestrzennego na tle obowiązujących prawnych*, (w:) M. Kistowski, B. Korwel-Lejkowska (red.), *Waloryzacja środowiska przyrodniczego w planowaniu przestrzennym*, Gdańsk–Warszawa 2007, s. 101–110; *Przemiany krajobrazów kulturowych w świetle idei zrównoważonego rozwoju*, Problemy Ekorozwoju – Problems of Sustainable Development, 2010, vol. 5, nr 1, s. 95–108.

⁹ U. Myga-Piątek, *Kryteria...*, s. 106.

¹⁰ J. Bogdanowski, *Kulturowy krajobraz zabytkowy i problemy jego ochrony*, *Ochrona Zabytków*, nr 1, 1998, s. 4–13; K. Pawłowska, *Ochrona krajobrazu kulturowego*, (w:) *O zabytkach – opieka ochrona, konserwacja*, Towarzystwo Opieki na Zabytkami, Warszawa 2005, s.31–46.

¹¹ S. Kołodziejcki, *Uwagi o roli archeologii w badaniu dawnego krajobrazu kulturowego*, (w:) *Krajobrazy Księga Pamiątkowa w 70 Rocznice Urodzin Profesora Janusza Bogdanowskiego*, Kraków 2000, s. 119.

¹² K.F. Anschuetz, R.H. Wilshusen, C.L. Scheick, *An Archaeology of Landscapes: Perspectives and Directions*, *Journal of Archaeological Research*, Vol. 9, No. 2, 2001, s. 157 – 211.

¹³ Z. Kobyliński, *Ochrona i zarządzanie dziedzictwem archeologicznym w Europie – wprowadzenie*, Warszawa 1998, s. 7.

¹⁴ Art.4 pkt 1 Europejskiej konwencji o ochronie dziedzictwa archeologicznego (Dz.U. z1996 Nr 120, poz.564).

- ¹⁵ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.
- ¹⁶ S. Czopek, *Wstęp do muzealnictwa i konserwatorstwa archeologicznego*, Rzeszów 200, s. 70.
- ¹⁷ Z. Rajewski, *Archeologia w służbie społecznej*, „WA”, t. 39, s. 540–545.
- ¹⁸ Karta Ateńska 1931, Karta Wenecka 1964, Karta Krakowska 2000 – w odniesieniu do dziedzictwa archeologicznego oparto się na Dokumentie Końcowym sporządzonym na Seminarium Naukowym pt. „Ochrona i Konserwacja Dziedzictwa Archeologicznego”, które odbyło się w Cagliari w dniach 7–9 kwietnia 2000 r. W myśl wspomnianego Dokumentu Karta Krakowska zaleca: „w ochronie publicznej prezentacji stanowisk archeologicznych powinno być promowane wykorzystanie współczesnych technik takich jak banki danych, systemy informatyczne i wirtualna prezentacja”.
- ¹⁹ Z. Kobylński, *Kryteria wartościowania dziedzictwa archeologicznego, Dziedzictwo Kulturowe Fundamentem Rozwoju Cywilizacji, Materiały Konferencyjne*, Kraków 2000, s. 498–508.
- ²⁰ 4 października w Quebec w Kanadzie ICOMOS przyjął Deklarację w sprawie zachowania *genius loci* (ducha miejsca), podkreślając wagę zarówno materialnych, jak i niematerialnych wartości miejsca.
- ²¹ Ch. Norberg-Schulz, *O zamieszkiwaniu*, Architektura, nr 421, Warszawa 1984.
- ²² B. Kwiatkowska-Kopka, *Rezerwat archeologiczno-architektoniczny – treść i forma*, (w:) Konferencja Polskich Muzeów Historycznych, Poznań – Gniezno 2011, s. 97.
- ²³ A. Kadłuczka, *Ochrona Zabytków Architektury i Urbanistyki, zarys doktryny i teorii*, Wyd. SKZ – PK, Kraków 2001, s. 114.
- ²⁴ B. Kwiatkowska-Kopka, op. cit., s. 101–102.
- ²⁵ A. Kadłuczka, op. cit., s. 115.
- ²⁶ S. Czopek, op. cit., s. 70.
- ²⁷ Z. Kobylński, *Archeologia jako służba dziedzictwu archeologicznemu*, *Ochrona Zabytków*, 2/98, s. 99.
- ²⁸ Op. cit., s. 99.
- ²⁹ Dwa rodzaje rezerwatów – ze względu na formy ochrony – zaproponował Jerzy Augustyniak. Autor wyróżnia rezerваты proste i złożone. W tych pierwszych „prace organizacyjne ograniczają się do zrekonstruowania zbadanych obiektów, ogrodzenia terenu, wytyczenia tras dla zwiedzających, postawienia tablicy informacyjnej” przywołuje przykład grobowców kujawskich w Wietrzycowicach pow. Koło. Do drugiego typu zalicza takie, w których „zachodzi konieczność ochrony odkrytych relikwii i właściwej ich ekspozycji za pomocą środków bardziej skomplikowanych”. J. Augustyniak, *Z zagadnień ekspozycji zabytków archeologicznych in situ. Problemy ekspozycji na Grodzisku*, *Ochrona Zabytków*, 26/4 (103), 1973, s. 270–283.
- ³⁰ Wydaje się, że nieporozumienie to jest konsekwencją stawiania znaku równości pomiędzy dwoma różnymi ekspozycjami plenerowymi – tzw. „open-air museum” i skansen (każdy skansen jest bowiem muzeum na wolnym powietrzu, ale nie każde muzeum na wolnym powietrzu jest skansenem). Dowodem na to jest ostatnia zbiorcza publikacja materiałów z konferencji w Krośnie pt. *Skanseny archeologiczne i archeologia eksperymentalna*, Krosno 2012. Niewłaściwe stosowanie pojęcia skansen doprowadziło do określenia tym mianem najstarszego i najbardziej „klasycznego” rezerwatu archeologiczno-architektonicznego w Polsce, jakim jest wystawa „Wawel zaginiony”. W *Przewodniku archeologicznym po Polsce* czytamy: „Skansen archeologiczno-architektoniczny „Wawel Zaginiony” mieści się na terenie kompleksu zamku wawelskiego”, A. Malinowska-Sypek, R. Sypek, D. Sukniewicz, *Przewodnik archeologiczny po Polsce*, Warszawa 2010, s. 263.
- ³¹ Jednym z największych tego typu w kraju muzeów jest Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, które łączy w sobie elementy archeologiczno-etnograficzno-przyrodnicze, A. Kaszubkiewicz *Symbioza zespołu muzealnego z parkiem krajobrazowym na przykładzie Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy*, „Ochrona Zabytków”, 1998, nr 1 (200), s. 47–50.
- ³² B. Kwiatkowska – Kopka, *Rezerwat archeologiczno-architektoniczny treść i forma...*
- ³³ A. Kadłuczka, *Ortodoksyjna kreacja przestrzeni architektonicznej Podziemnego Muzeum Rynku Krakowskiego*, *Wiadomości Konserwatorskie*, 28/2010, s. 9–17.
- ³⁴ U. Myga-Piątek, *Przemiany krajobrazów kulturowych w świetle idei zrównoważonego rozwoju*, *Problemy Ekorozwoju*, 2010, vol. 5, no 1, s. 105.

Streszczenie

Autorka podejmuje próbę refleksji nad istotą Pomnika Historii jako instytucji nobilitującej obiekty zabytkowe. Na pierwszej liście pomników historii umieszczone zostały trzy rezerваты archeologiczne: Biskupin, Krzemionki Opatowskie i Lednica – wyspa. Ochrona i prezentacja zabytków archeologicznych łączy się ściśle z problematyką szeroko pojętej ochrony krajobrazu kulturowego, natomiast problem rezerwatów archeologicznych łączy w sobie zagadnienia z zakresu myśli konserwatorskiej i muzealnej w nowej formule muzeum społeczno-edukacyjnego, zaproponowano zatem wstępną klasyfikację stanowisk archeologicznych pod kątem prezentacji dziedzictwa archeologicznego w krajobrazie kulturowym.

Abstract

The author attempts a reflection on the essence of a Monument of History as an institution ennobling historic objects. The first list of monuments of history included three archaeological reserves: Biskupin, Krzemionki Opatowskie and Lednica – the island. Protection and presentation of archaeological monuments is closely connected with the issue of widely understood cultural landscape protection; but the question of archaeological reserves combines issues from the scope of conservation thought and museology in a new formula of a social and educational museum, therefore an initial classification of archaeological sites was proposed from the perspective of the presentation of archaeological heritage within cultural landscape.